

**ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС ГОСТРОСЛІВ'Я
(НА МАТЕРІАЛІ ОРАТОРСЬКОГО ТЕКСТУ Л.КОСТЕНКО)**

Олена БІДЮК (Луцьк, Україна)

У статті зроблено спробу проаналізувати публічні виступи Ліни Костенко з погляду психоаналітичної концепції. Особливу увагу приділено текстуальному аналізу: технічним засобам красномовства, зокрема, риторичним фігурам та прийомам. Авторка намагалась пояснити причину їх виникнення та функції у тексті промов.

The article is devoted to analyzing the public speeches of Lina Kostenko according to the method of psychoanalysis. A special attention is on the text analysis: technical resources of eloquence, such as rhetoric figures. The author tries to explain their main particularities and functions in Lina Kostenko's orations.

Текст – це завжди наповненість змістова і формальна у їх нерозривній єдності. Ораторський текст має в своїй основі закладену ще й емоційну домінанту (пафос), завдяки чому може особливим чином впливати на слухачів. Пафос закладається на мовному рівні і йде від самого автора. Відтак, промова служить способом представлення не лише власних думок та поглядів, але й самовираженням оратора. Адже від того, наскільки влучно дібраний, оригінально представлений і мовленнєво оформлений текст виступу залежить його рецептивна здатність.

А.Есман, досліджуючи текст з погляду психоаналізу, вслід за П.Бруксом вважає, що необхідно розрізняти елементи системи “автор – текст – реципієнт”. Бо, на думку дослідника, можна провести “чітку аналогію між ролями аналітика і аналізанта, з однієї сторони, та читача і тексту, з іншої; так само, як комунікація пацієнта покликана впливати на аналітика, так і текст має впливати на читача” [11: 490]. А впливати текст може на читача (найбільше ж ораторський текст!) саме за допомогою мовних засобів, влучного та гострого слова. Найпростіше це можна показати завдяки можливостям психоаналізу, зокрема, використовуючи для цього концепцію гострослів'я З.Фрейда.

Власне, сам психоаналіз як метод дослідження тексту постав відносно недавно і є одним із найбільш молодих методів, але, незважаючи на це,

надзвичайно продуктивним. Психоаналіз виник наприкінці XIX століття із вчення З.Фрейда про несвідоме і за свою майже 111-літню історію так і не спромігся на більш чи менш чітке витворення універсальної методології подібних досліджень. Саме тому психоаналізом якщо і цікавились (С.Гаєвський, С.Балей, Я.Ярема, С.Павличко, Л.Плющ, Н.Зборовська), то насамперед з огляду на провокативність та епатажність отриманих результатів. Бачимо, існує певна мода на психоаналіз, однак, як слушно зауважує Н.Автомова, йдеться “швидше про моду на відомості..., аніж про моду на власне аналіз” [1: 23]. Окрім того, розгляду підлягав лише художній текст, а не публічні виступи.

Теорія гострослів'я Фрейда теж чомусь залишилась поза увагою науковців, несправедливо забута, на наш погляд. Таку прогалину дещо заповнено дослідженнями сучасних російських вчених, зокрема, Д.Ольшанського, І.Погодіна тощо. Але українська наукова думка явно потребує проставляння теоретичних акцентів.

Зважаючи на це, ставимо собі за *мету* показати, як можна використовувати психоаналітичний метод у дослідженні тексту промови оратора. Зокрема, розглянемо детальніше дискурс гострослів'я.

Матеріалом ми обрали ораторський текст Л.Костенко, оскільки він ще жодного разу не був предметом розгляду психоаналітичних розвідок. Психоаналітичний підхід не лише дозволяє відшукувати смислове значення найменших текстових одиниць, одночасно із виходом на особистість автора. Специфіка тут полягає в тому, що такі найменші одиниці тексту (включно до слова) – мікрообрази – передають особливе навантаження завдяки прихованій семантиці.

Однак варто зауважити, що текст та його мікрообразний рівень, про який будемо вести мову, – це не стільки продукт несвідомої діяльності оратора, скільки свідомий акт. Тобто, з одного боку, текст і його мікрообрази постають як можливість реалізації несвідомих проявів оратора. Але, з іншого боку, тут є своя закономірність: текст підлягає певному

шліфуванню з боку раціо. Тобто тут на перший план виходить свідоме, яке контролює, фільтрує все, що потрапляє назовні і матеріалізується у вигляді образної системи (це робить цензура, за Фрейдом). На думку засновника психоаналізу, “цензура рідко проявляється ... відкрито” [10: 86]. Набагато частіше, як стверджує далі З.Фрейд, цензура підставляє “на місце того, що повинно бути, пом’якшене, наближене, натяк” [10: 86].

Відтак, свідоме (раціо) діє на образний план і всі несвідомі порухи автора розміщує у найменш помітних елементах, на які, як правило, мало звертається увага, а тому вони видаються неважливими, додатковими, побіжними. Насправді саме такі компоненти (мікрообрази) якраз і розкривають справді глибинний зміст тексту. В них, як ми вважаємо, криється основний зміст, а також приховані мотиви творчості кожного письменника. В ораторському тексті вони, мабуть, знаходяться найближче до поверхні, адже їх може чути і сприймати кожен. Саме ці елементи передусім і впливають на слухача.

Звідси випливає, що у публічному виступі все те, що означає класична теорія красномовства як елокутивність, має чи не найважливіше значення і, без сумніву, постає виключно через особистісний вимір психіки оратора. Адже саме останньому відведено роль “оживлення” тексту, надання йому особистого звучання завдяки власним емоціям та влучному гострому слову.

Цю психічну особливість майстрів слова, коли творення слів, висловів, речень приносить насолоду, З.Фрейд називав гострослів’ям, присвятивши цьому феноменові свою розвідку “Гострослів’я та його відношення до несвідомого” (1905). Він перший, хто спробував описати і поділити технічні прийоми гострослів’я, які “самі є джерелом задоволення” [9: 289], на групи. Зокрема, якщо брати до уваги фрейдівську класифікацію, техніка гострослів’я заснована на трьох принципах. На думку З.Фрейда, до них належать: “гра слів” [9: 289], “уніфікація, ...багаторазове використання, модифікація відомих мовних зворотів, натяк на цитату” [9: 291], “помилки мислення, ...нісенітниця, зображення за допомогою протилежного” [9: 294].

Перший принцип базується на “трі слів” [9: 289]. Цей прийом, на думку З.Фрейда, полягає у тому, що на перший план виходить співзвучність “замість значення слів” [9: 289]. Якщо спроектувати це на ораторське мистецтво і, зокрема, на промову і розглянути у формальній площині, то можна помітити досить цікаву річ: цей прийом у мовному оформленні відповідатиме таким риторичним фігурам, як анакласис, каламбур, параномазія, омонімія тощо.

Вживання прийомів гри слів З.Фрейд зводив до задоволення автора від “економії психічної затрати” [9: 290]. Для своїх публічних виступів Л.Костенко часто використовує саме ці прийоми гострослів’я. Вони опираються на зовнішню (звукову) подібність слів, однак різняться семантично. І, як зазначає З.Фрейд, чим більш віддаленими є їх значення, “чим далі вони лежать один від одного, тим більше, відповідно, вдається економія мисленневого шляху завдяки технічному прийому гострослів’я” [9: 290].

Найяскравіше цю техніку представляє стилістичний прийом анакласис, що передбачає повторення одного й того ж слова, але у відмінному значеннєвому полі. Технічні прийоми гострослів’я у мові виголошених доповідей Л.Костенко постають як відповідність до змістового фактора. Наведемо приклад із промови “Геній в умовах заблокованої культури”: “Є “Генералізація” як термін, що його увів Павлов “для обозначення обобщенного характера условных рефлексов”. А генія нема. Видно, ті генералізовані рефлекси ...засмикали наших науковців...” [4: 2]. І далі в тексті: “При такій “генералізації” мислення даремно було б шукати чогось глибшого в цих виданнях” [4: 2].

Бачимо, що тут значеннєва зав’язка лежить у слові *генералізація*. Подаючи за словником визначення цього терміна, Л.Костенко осмислює його первинне значення по-новому, надаючи семантичного зближення різним його значеннєвим елементам. Натяк на те, що не слід чекати глибин мислення у виданнях радянських часів, коли все було заідеологізовано – аж

до примітивізму (позаяк йдеться про примітивні рефлекси) чи, як не дивно, і до мілітаризму (спресування розгорнутого асоціативно-семантичного ряду: генералізація – генерал – військо – диктатура сили – диктатура думки). Тому, на нашу думку, слово *генералізація* у Л.Костенко проходить процес “згущення” (за Фрейдом), але без модифікацій зовнішньої структури.

Зважаючи на це, можна стверджувати, що Л.Костенко приносять задоволення ті технічні прийоми, що використовують “перехід із одного кола уявлень в інший... шляхом вживання одного й того ж або схожого слова” [9: 290]. Це свідчить про потребу виявити і реалізувати внутрішні інтелектуально-творчі настанови. Саме гострослів’я виступає способом такої реалізації із одночасним отриманням задоволення від власних мисленневих процесів.

Так, у промовах Л.Костенко знаходимо стилістичні прийоми, в основі яких лежать омонімічні фігури (омонімія), оскільки гра із етимологічним значенням слова для неї видається досить цікавою і навіть внутрішньо необхідною. Наприклад, “замість вироблення концепції гуманітарної політики в її кардинальних аспектах, все зводиться до розмови про черговий гуманітарний вантаж або про екологічно чисті макарони” [5: 9].

Особливу увагу у своїх промовах Л.Костенко приділяє також паронімам, однак письменниця вважає, що значно дієвіше їх просто розмежувати на рівні семантики, що і робить у виступі “Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала”. Ось як це виглядає в тексті: “... у країнах Європи, де є сильна традиція Гуманізму, чіткіше розмежовані ці поняття: гуманітарний і гуманістичний, людський і людяний” [5: 9]. Паронімія вже сама по собі є мисленневим процесом, ідентичним до визначеного Фрейдом явища “згущення з модифікацією” [9: 209], а відтак, очевидно, для Л.Костенко не представляє великого інтересу щодо власного інтелектуального обігрування. Своє мовлення авторка може хіба щедро прикрасити іронічними елементами, як, наприклад, у промові “Геній в умовах заблокованої культури”: “відчувається, що геній – це щось не наше,

це якісь буржуазні витівки, це придумали філософи-ідеалісти, а ми матеріалісти, нам геніїв не треба, вони не зливаються з масами і не вкладаються в стереотип” [4: 2]. Або от із промови “Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф”: “... легше говорити про Звізду-Полин, яка впала на отруєні ріки, ніж врятувати одну малесеньку річечку Коноплянку” [7: 456]. Є подібні стилістичні прийоми і в промові “Якщо самі ще не осмислили, то чого хочемо від світу?”: “Наше літературознавство часом має рівень долітературного мислення. Люди часом надто швидкі на заперечення на всіх рівнях некомпетентності” [8: 56]. І таких прикладів у публічних виступах Л.Костенко можна віднайти безліч.

Значно більше технічних прийомів красномовства, якими послуговується і Л.Костенко, дає нам друга група способів гострослів'я. До неї З.Фрейд зараховував такі методи побудови мовлення, як “уніфікація, ...багаторазове використання, модифікація відомих мовних зворотів, натяк на цитату” [9: 291]. На рівні тексту промови це виявляється за допомогою ампліфікації, градації, різного роду запозичень, ремінісценсій, введенням в мову публічного виступу афоризмів чи їх перефразувань. До них теж активно звертається Л.Костенко, неодноразово вживаючи у мові своїх виступів, як радить класична риторика.

Однак якщо у промовах зазвичай використовують цитати та сентенції, не критикуючи і не обігруючи їх першопочаткового значення, то для Л.Костенко це своєрідна інтелектуальна “особливо витончена словесна гра, спрямована на захист від критики тих словесних і мисленневих зв'язків, які приносять задоволення” [3: 88]. Тут авторка дає волю своїм інтелектуальним настановам, імперативним за своєю суттю.

Саме тому у Л.Костенко відомі цитати видозмінюються до неможливості, розчиняються, обростають новими значеннями, як правило, іронічно-критичного, а то й саркастичного характеру, як-от: “а де ж тоді проходять “границы украинского языка”, якщо “границы русского” проходять в Україні навіть по коридорах влади?” [7: 465] або “так оглушили

цей народ, що він скоро стане “великій глухой”. Він уже не чує життєво важливих проблем” [6: 18].

Л.Костенко вдається і до ампліфікацій, які теж не виходять за рамки іронічного підтексту: “Українська література – це література заборонених і загиблих, розстріляних і зацькованих, вигнаних і забутих, через десятиліття згаданих, через півстоліття надрукованих” [4: 7].

Саме завдяки нагромадженню однорідних мовних засобів, причому негативно забарвлених з погляду конотації, відбувається нагнітання і посилення негативу авторського ставлення до проблеми.

І хоч в таких мовних конструкціях задовольняється гра розуму, однак це нагнітання має внутрішній характер, позаяк болить письменниці те, що українська література – це лише “заборонені” й “зацьковані”, бо й вона також до них, “зацькованих”, належить. Належить вона і до того суспільства, що про нього градаційно висловила у промові “Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф”: “ламентативним рефреном суспільного буття стало запитання, – “що ж ми за народ такий?”, заклики “встати з колін”, “вичавити з себе раба”..., безнастанна критика власного менталітету і панчішний зойк, що це вже *останній шанс*” [7: 457].

Тут найвищим, кульмінаційним моментом градації є усвідомлення, що це останній шанс, бо, як слушно говорить Л.Костенко, в нашій підсвідомості живуть оті риторичні питання чи й твердження про нашу неповноцінність. І треба чимшвидше їх позбутися, що і намагається зробити письменниця. А в тексті промов цю градацію зустрічаємо тому, що комплекс меншовартості є болючою проблемою для всіх українців.

Третя група представлена, за Фрейдом, через помилки мислення, нісенітниці, зображення за допомогою протилежних, а то й взагалі несумісних понять. У Л.Костенко такі прийоми бачимо, наприклад, в оксюморонних конструкціях на зразок “всесвітньо невідомий український геній” [4: 3], “ніби можна мі-ні-мі-зувати злочин, зроблений по максимуму” [6: 18] чи “саме те, що вціліло, має сьогодні неоціненну вартість” [6: 19].

Отже, аналізуючи промови Л.Костенко з погляду психоаналітичної концепції, можна однозначно говорити про їх внутрішньопсихічні витoki. Саме мовне оформлення публічних виступів з однієї сторони оперує технічними прийомами красномовства, а з іншої дозволяє віднайти психічні джерела ораторського гострослів'я на рівні мовних образів тексту.

Гострослів'я, як слушно зауважував засновник психоаналітичної концепції З.Фрейд, “залежить тільки від словесного вираження” [9: 195], а тому є особливо важливим для публічного виступу. Ораторське мистецтво передбачає переконання аудиторії саме завдяки організації формального плану і побудови мовлення оратора. Мовні образи здатні представити заховані від сторонніх внутрішні мисленнєві процеси й наміри. Віднайти їх можна у художніх засобах, адже, як писав С.Гаєвський, “оскільки талановитий письменник, остільки глибоко заховані в художні знаки його наміри” [2: 262-263]. В Ліни Костенко це заховано на рівні використання мовних засобів гострослів'я, що постають перед нами у численних риторичних прийомах та фігурах.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Автономова Н. Фрейд в Европе и в России: парадоксы «второго пришествия»// Вопросы психологии. – 2000. – № 10. – С.15-26.
2. Гаєвський С. Фрайдизм у літературознавстві// История психоанализа в Украине/ Сост. Кутько И., Бондаренко Л., Петрюк П. – Харьков, 1996. – С. 269-279.
3. Зборовська Н. Психоаналіз і літературознавство. – К., 2003. – 392 с.
4. Костенко Л. Геній в умовах заблокованої культури// Урок української. – 2000. – № 2. – С. 2-7.
5. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала// Урок української. – 2000. – № 2. – С. 9-15.
6. Костенко Л. Ми переживаємо кризу сприйняття// Урок української. – 2000. – № 2. – С. 18-19.
7. Костенко Л. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф// Дві Русі. Україна Incognita/ За ред. Л.Івашиної. – К., 2005. – С. 455-467.
8. Костенко Л. “Якщо самі ще не осмислили, то чого хочемо від світу?”// Урок української. – 2000. – № 2. – С. 55-56.
9. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному// Фрейд З. “Я” и “Оно”. Труды разных лет. Кн. 2 – Тбилиси, 1991. – С.175-406.
10. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. – М, 1989. – 456 с.
11. Эсман А. Что «прикладывается» в прикладном психоанализе?// Russian Imago. Исследования по психоанализу культуры. – Спб, 2002. – С.483-498.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Бідюк – викладач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Луцького інституту розвитку людини Університету “Україна”. *Наукові інтереси:* психоаналіз, текстовий аналіз.